

ΤΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΕ ΜΙΑ ΚΑΙΝΟΥΡΙΑ «ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ»

Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1974 ἐκυκλοφόρησε ἡ «Ιστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας»¹ τοῦ λογίου καὶ ἱστορικοῦ Τάσου Βουρνᾶ, γνωστοῦ ἀπὸ χρόνια γιὰ τὴν πλούσια σὲ ποσότητα ἐργασία του.

Τὸ ἔργο τοῦτο παρουσιάζει μέσα σὲ 608 σελίδες μικροῦ σχήματος τὴν ἱστορία μας ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὥς τὸ κίνημα τοῦ 1909 στὸ Γουδί. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια ἀρχίζει ἀπὸ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῆς προετοιμασίας, ποὺ πιάνει τὶς 74 πρῶτες σελίδες του. Ἀλλὰ τὸ τμῆμα αὐτὸ καθὼς καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ἐκτείνεται ὥς τὴ σ. 208, δὲν ἀποτελεῖ καινούρια δουλειά, παρὰ εἶναι ἀπλὴ ἀνατύπωση ἐνὸς παλαιοτέρου βιβλίου τοῦ Βουρνᾶ, τῆς «Σύντομης Ἰστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης», ποὺ εἶχε ἐκδοθῆ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ καθεστῶτος τῆς δικτατορίας².

Σύμφωνα μὲ δσα γράφει ὁ συγγραφέας στὴν ἀφιέρωσή του, τὸ βιβλίο του στὸ μεγαλύτερο μέρος του σχεδιάστηκε στὸ στρατόπεδο ἐξορίστων τῆς Λέρου, δεύτερο σταθμὸ τῆς ἐξορίας του ἀπὸ τὸ δικτατορικὸ καθεστώς μετὰ τὴ Γυάρο. Γεννιέται δμως εὔλογα τὸ ἐρώτημα ἀν ἔνας τόπος ἐξορίας, δπου εἶναι βέβαιο πῶς οἱ ἄνθρωποι δεινοπαθοῦν ψυχικὰ καὶ σωματικά, προσφέρεται γιὰ μιὰν ἐργασία σὰν κι αὐτὴ, ποὺ χρειάζεται κανονικές συνθῆκες ζωῆς. ἀπόλυτη ἡρεμία καὶ τὴν ὑπαρξη ὅλων τῶν ἀπαραιτήτων μέσων. Ἀντίθετα νομίζω πῶς τόποι σὰν κι αὐτοὺς εἶναι κατάλληλοι, γιὰ νὰ μετουσιώνῃ κανεὶς σὲ τέχνη τὰ πάθη καὶ τὸν πόνο ποὺ δοκιμάζει ἀπὸ τὴ στέρηση τοῦ ἀγαθοῦ τῆς ἐλευθερίας. Γιὰ ἴστοριογραφία δμως, ἔστω καὶ γιὰ τοὺς πολλοὺς γραμμένη, πι- στεύω πῶς εἶναι ἀκατάλληλοι.

Τὸ βιβλίο τοῦτο δὲν πρόκειται νὰ τὸ κρίνω στὸ σύνολό του. Θὰ περιοριστῷ μονάχα στὰ δσα ἔγραψε ὁ συγγραφέας του γιὰ τὴ Μακεδονία μετὰ τὸν ἀγώνα τοῦ 1821 καὶ τὴ δημιουργία τοῦ καινούριου Ἑλληνικοῦ Κράτους, ἐπειδὴ ἔχω κάποια οἰκειότητα μὲ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ ἀκόμη γιατὶ πιστεύω πῶς ὁ μακεδονικὸς χῶρος ἔχει γιὰ τὴν πατρίδα μας ξεχωριστὴ σημασία, δτι ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιξε τὸ μακεδονικὸ ζήτημα στὴ νεώτερη ἴστορία μας στάθηκε σημαντικὸς καὶ οἱ ἐπιπτώσεις του πάνω στὸν Ἑλληνισμό, ὕστερ' ἀπὸ τὴν εύνοϊκὴ ἔκβασή του, ὑπῆρξαν πολὺ εὐεργετικές.

1. Ἐκδόσεις Τολιδη, Ἀθήνα.

2. Ἐκδόσεις Τ. Δρακόπουλου, Ἀθήνα (ἀχρονολόγητο).

Τὰ μέρη τοῦ βιβλίου, ποὺ θὰ μὲ ἀπασχολήσουν, βρίσκονται στὸ «Μέρος Πέμπτο» καὶ εἶναι τὰ ἀκόλουθα.

1) Τὸ ὑποκεφ. 5 τοῦ κεφ. ΣΤ', σσ. 481-488, μὲ τίτλο «Εἰσοδος Ἐλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλία», δπου ὁ συγγραφέας θὰ ἔπρεπε, δχι βέβαια κάτω ἀπὸ αὐτὸν τὸν τίτλο, νὰ ἀπασχολήθῃ καὶ μὲ τὴ Μακεδονία, ἃν φυσικὰ ἐγνώριζε ὅτι κατὰ τὸν Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1877-78 τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα, ποὺ ἔσπασαν στὰ ἀλύτρωτα ἐδάφη τοῦ Ἐλληνισμοῦ, δὲν περιωρίστηκαν μονάχα στὴν Κρήτη, τὴν Ἡπειρο καὶ τὴ Θεσσαλία.

2) Τὸ ὑποκεφ. 2 τοῦ κεφ. ΙΒ', σ. 550, μὲ τίτλο «Τὸ Μακεδονικό».

3) Τὸ ὑποκεφ. 3 τοῦ κεφ. ΙΔ', σσ. 578-579, μὲ τίτλο «Τὸ Μακεδονικὸ καὶ πάλι».

Οφείλω νὰ καταστήσω γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι πρόθεσή μου δὲν ἥταν νὰ ἐγκρίνω ἢ νὰ κατακρίνω τὴν ἐργασία τοῦ Βουρνᾶ, ἀλλὰ μονάχα νὰ τὴν κρίνω καὶ αὐτὸ ἔκανα. Νά λοιπὸν γιατὶ δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω μὲ τὴν κρίση τοῦ Κ. Δημαρᾶ ὅτι «ὁ συγγραφέας εἶναι καλὰ πληροφορημένος καὶ ἐπεξεργάζεται συνετὰ τὴν προσφερομένη ψήλη»¹. Φυσικὰ παίρνω σὰν δεδομένο ὅτι ἡ κρίση αὐτὴ τοῦ Δημαρᾶ ἰσχύει γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Βουρνᾶ στὸ σύνολό της, ἐπομένως καὶ γιὰ τὰ μέρη τῆς ἐκεῖνα ποὺ θὰ μὲ ἀπασχολήσουν.

Πρὶν ὅμως κρίνω τὰ μέρη τοῦτα, θὰ διατυπώσω τὶς γενικὲς παρατηρήσεις μου. Χωρὶς νὰ ξεχνῶ καθόλου ὅτι ὁ συγγραφέας παρουσιάζει συνοπτικὰ τὴν ἴστορικὴ περίοδο, ποὺ πραγματεύεται, ἔχω τὴ γνώμη πώς σ' αὐτὰ τὰ σημεῖα δείχνεται ἔχω ἀπὸ τὸ κανονικὸ δριο «βραχύς», γιὰ νὰ θυμηθῶ τὸν Θουκυδίδη, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπισημαίνωνται οὐσιώδεις παραλείψεις. Καὶ γιὰ νᾶμαι πιὸ συγκεκριμένος, ἡ ἀφήγηση τῆς περιόδου 1903-1908 τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγώνα, δσο πυκνὴ κι ἄν πετύχη νὰ τὴν παρουσιάσῃ κανείς, εἶναι ἀδύνατο νὰ περιλάβῃ σὲ δυὸ μονάχα μικρὲς σελίδες ἀκόμη καὶ τὴν ἀπλὴ ἀναφορὰ στὰ γεγονότα καὶ στὰ πρόσωπα, ποὺ ἡ μνεία τους εἶναι ἀπαραίτητη. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἔλλειψη ἐνημερώσεως πάνω στὸ θέμα, μὲ τὸ ὅποιο ἀσχολεῖται, δείχνεται συχνὰ «οὐκ ἀκριβῆς». Τὸ μειονέκτημα αὐτὸ γίνεται ἀντιληπτὸ χωρὶς δυσκολία. Τὰ σχετικὰ βοηθήματα του δὲν ἥσαν ἐπαρκῆ κι οὔτε ὅσον ἔπρεπε κατάλληλα. Βασικὰ στηρίχτηκε σὲ ἔνα βιβλίο, ποὺ γράφτηκε ἐδῶ καὶ μισὸ περίπου αἰώνα, στὴν «Πολιτικὴ Ἰστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος» (1821-1928) τοῦ Γεωργίου Ἀσπρέα². Μιὰ μονάχα φορὰ ἀναφέρεται καὶ σὲ ἔνα ἄλλο, στὴν τελευταίᾳ ἐργασίᾳ τοῦ Κωστῆ Μοσκώφ γιὰ τὴ Θεσ-

1. Βλ. τὴν ἐπιφυλλίδα του «Νεώτερη Ἰστορία». «Τὸ Βῆμα», 4 Ἀπριλ. 1975.

2. 'Ο τόμος, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, εἶναι ὁ Γ' (Περίοδος Ε', σσ. 55-79), 'Ἐν Ἀθήναις 1930. Σ' αὐτὲς ὅμως τὶς περιπτώσεις ἐπιβάλλεται νὰ βασίζεται κανεὶς στὶς ειδικὲς μονογραφίες καὶ δχι σὲ τέτοιας φύσεως ἔργα.

σαλονίκη¹, ποὺ δὲν σχετίζεται ὅμως ἄμεσα μὲ τὸ θέμα, γιὰ τὸ δποῖο χρησιμοποιήθηκε. Πᾶς μποροῦν λοιπὸν νὰ σταθοῦν οἱ χαρακτηρισμοὶ ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ Βουρβᾶ εἶναι «τεκμηριωμένη»² ἢ ὅτι αὐτὸς ἐμφανίζεται «καλὰ πληροφορημένος»³:

”Αν ἡταν ἐνημερωμένος πάνω στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, θὰ ἀρκοῦσαν ἐλάχιστα ἔγκυρα βοηθήματα, γιὰ νὰ ἐκθέσῃ τὰ γεγονότα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία ποὺ θὰ τοὺς ἔδινε, ἔτσι, ὥστε αὐτὰ νὰ μὴ παρουσιάζουν κενὰ ἀδικαιολόγητα, ἀνακρίβειες καὶ σύγχυση. Σήμερα ἄλλωστε ἡ ἀπασχόληση στὸν τόπο μας μὲ τὸ θέμα τοῦτο παρουσιάζεται πολὺ πιὸ εὔκολη ἀπὸ ἄλλοτε, ὅταν ὁ ἐνδιαφερόμενος δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του παρὰ μετρημένες ἀξιόλογες ἐργασίες.

Γιὰ τοῦτο θεωρῶ σκόπιμο νὰ δώσω, ὅσο μπορῶ πιὸ σύντομα, τὴν εἰκόνα τῆς τόσο βελτιωμένης σημερινῆς καταστάσεως.

Στὰ 1939 λοιπὸν ἰδρύθηκε στὴ Θεσσαλονίκη ἡ «Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν» (Ε.Μ.Σ.) μὲ σκοπὸ τὴν ἔρευνα τῶν θεμάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν χῶρο καὶ τοὺς κατοίκους τῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας ἀπὸ πλευρὰ γλωσσική, λαογραφική, ἱστορική, ἀρχαιολογική κ.λ.π.⁴ Ἀλλὰ ὁ πόλεμος, ἡ ἐχθρικὴ κατοχὴ καὶ τὰ πέντε χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τὴν ἀπελευθέρωση στάθηκαν ἐμπόδια στὴν ἀνάπτυξη τῆς δραστηριότητάς της. Ὁμως μετὰ τὶς ἐσωτερικές μας περιπέτειες ἄρχισε ἡ πρόοδος, ποὺ πῆρε ὀλοένα ἐπιταχυνόμενο ρυθμό. Στὰ 1953 δημιουργήθηκε καὶ τὸ «Ἴδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου» (Ι.Μ.Χ.Α.), τὸ ὅποιο προσαρτήθηκε στὴν Ε.Μ.Σ.⁵, μὲ σκοπὸ τὴν προαγωγὴ τῆς ἔρευνας τῶν βαλκανικῶν προβλημάτων ἀπὸ ἐθνολογική, ἱστορικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀποψη. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς δράσεως τοῦ ἰδρύματος τούτου ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο ἤταν πραγματικὰ ἐντυπωσιακή. Σήμερα τὰ δημοσιεύματα τῶν δύο αὐτῶν ἰδρυμάτων ἀνέρχονται σὲ ἑκατοντάδες, ἀρκετὰ δὲ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ξενόγλωσσα. Πρόκειται γιὰ εἰδικὲς μονογραφίες, γενικώτερα ἔργα, ἀπομνημονεύματα καὶ ἀρχεῖα. Σὲ δεκάδες ἐπίσης ἀνέρχονται οἱ τόμοι τῶν ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν τους, τῶν «Μακεδονικῶν Σπουδῶν» τῆς Ε.Μ.Σ. καὶ τῶν «Balkan Studies» τοῦ Ι.Μ.Χ.Α. Ἄλλο μεγάλο βῆμα πρὸς τὰ μπρὸς ὑπῆρξε ἡ δημιουργία στὸ Ι.Μ.Χ.Α., μετὰ τὴν συμπλήρωση τῆς πρώ-

1. «Θεσσαλονίκη 1700-1912. Τομὴ τῆς μεταπρατικῆς πόλης», Ἀθῆνα 1974. Βλ. τὴν ἀναφορά του σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία στὸ τέλος τῆς σ. 579.

2. Χαρακτηρισμὸς τοῦ Στρατῆ Τσίρκα στὴν καμπάνια «Τὰ καλύτερα βιβλία ποὺ διάβασα τὸ 1974», «Τὸ Βῆμα», 22 Δεκ. 1974, σ. 6.

3. Βλ. παραπάνω σημ. 1 τῆς σ. 46.

4. Βλ. τὸ «Καταστατικὸν τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν», Θεσσαλονίκη 1972.

5. Κατὰ τὸν τελευταῖο χρόνο τῆς δικατορίας τὸ ἴδρυμα τοῦτο ἔγινε μὲ αὐθαίρετο τρόπο ἀνεξάρτητο.

της δεκαετίας άπό την ίδρυσή του, «Σλαβικοῦ Τμήματος» και άργότερα και άλλων, μὲ τὴ βοήθεια εἰδικῶν συνεργατῶν του, ώστε νὰ γνωρίσωμε καὶ τὴ σχετικὴ ἐργασία τῶν γειτόνων μας καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὶς θέσεις καὶ τὶς ἀπόψεις τους, κυρίως τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σκοπιανῶν, ποὺ τὰ ἀντίστοιχα ίδρυματά τους ἀναπτύσσουν μεγάλη δραστηριότητα, ἀλλὰ καὶ τῶν Τούρκων. Ἔτσι λοιπὸν μὲ τὴν εἰδικὴ σειρὰ τῶν ἐκδόσεων τοῦ I.M.X.A. «Μεταφράσεις-Περιλήψεις» γνωρίσαμε ἀρκετὲς ἐργασίες Σλάβων, ποὺ παρουσιάζουν γιὰ μᾶς μεγάλο ἐνδιαφέρον. Ἀπὸ τοῦτες ἐπισημαίνω ἐνδεικτικὰ τὴν ἐντελῶς ἀτεκμηρίωτη «Ιστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἐθνους» (Istorija na Makedonski-jot Narod)¹, Σκόπια 1969, ἐργασία συλλογικὴ ποὺ γράφτηκε μὲ σκοπὸν νὰ ἐπιβάλῃ τὴ θεωρία δτὶ σὲ ὀλόκληρο τὸν μακεδονικὸ χῶρο κατοικοῦσε ἔνα ξεχωριστὸ ἔθνος σλαβικῆς καταγωγῆς. Ὑπάρχει ἀκόμη ἡ σειρὰ τῶν «Δελτίων βιβλιογραφίας», ἡ σημασία τῶν ὅποιων περιττεύει νὰ ἔξαρθῃ. Τὰ «Δελτία» αὐτά, ποὺ κατὰ διαστήματα ἔχουν ὑποστῆ ἀλλαγὴς στὸν τρόπο τῆς ἐμφανίσεώς τους, πῆραν ἀπὸ τὸ 1973 μορφὴ διαβαλκανικὴ μὲ τὴν ταυτόχρονη ἔκδοση γιὰ κάθε χρόνο δυὸ πολυσέλιδων τόμων, τῆς καθαυτὸ βιβλιογραφίας καὶ τοῦ «Συμπληρώματος», τὸ ὅποιο ἥδη μετωνομάστηκε «Παράτημα». Οἱ διπλοὶ τόμοι τοῦ 1973 καὶ τοῦ 1974 ἔχουν κιόλας κυκλοφορήσει. Στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς τόμους τούτους, ὅπως εἶναι φυσικό, παρακολουθεῖται μεθοδικὰ ἡ βιβλιογραφία ὅλων τῶν χωρῶν τῆς Βαλκανικῆς, ἐνῶ στὸν δεύτερο ὑπάρχουν εὐρεῖς περιλήψεις ἡ καὶ πλήρεις μεταφράσεις ἐργασιῶν, ποὺ πρέπει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρουν ίδιαίτερα.

Σήμερα λοιπὸν οἱ «Ἐλλήνες μελετητὲς ἔχουν στὴ διάθεσή τους πολλὰ μέσα γιὰ μιὰ καλὴ ἐνημέρωση. Ὡστε δὲ Βουρνᾶς εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ συγγράψῃ μὲ ἐπιτυχίᾳ τὰ προαναφερόμενα σημεῖα τοῦ βιβλίου του, ἀρκεῖ νὰ ἦταν κατατοπισμένος πάνω στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, γιὰ νὰ διάλεγε ἀπὸ αὐτὴ δυὸ-τρεῖς ἔγκυρες καὶ κατάλληλες εἰδικὲς ἐργασίες, ὅπως τὴν ἐργασία τοῦ Νικόλ. Βλάχου «Τὸ Μακεδονικὸν ὡς φάσις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος»²

1. Ἀριθ. 38 καὶ 39 τῆς σειρᾶς, Θεσσαλονίκη 1970. Οἱ ἀριθμοὶ τοῦτοι ἀντιπροσωπεύουν τὸν δεύτερο καὶ τὸν τρίτο τόμο τοῦ ἔργου. Ὁ πρῶτος τόμος, ποὺ δὲν ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ I.M.X.A., περίλαμβάνει τὴν περίοδο ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὧς τὸν 180 αἰώνα. Ὁ δεύτερος καὶ δὲ τρίτος τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 190 αἰώνα ὧς τὸ 1945, ποὺ τὸ ἔργο τερματίζεται. Όσο γιὰ τὸν ιστορικὸ νεολογισμὸ «Μακεδονικὸ Ἐθνος», αὐτὸς εἶναι μεταπολεμικὸ τεχνητὸ δημιούργημα.

2. Ἐν Ἀθήναις 1935, σελ. ιβ' + 531. Ὁ ἀείμνηστος καθηγητής μου Νικόλ. Βλάχος, ἐπιστήμονας σεμινός καὶ ἀθόρυβος, ἔγραψε τὴν αὐστηρὰ τεκμηριωμένη ἐργασία του αὐτὴ μὲ κριτικὴ σκέψη καὶ νηφαλιότητα καὶ πραγματικὰ προήγαγε τὴ μελέτη τοῦ σχετικοῦ θέματος. Γι' αὐτὸ ἀξιζε νὰ συμβουλευτῇ δὲ Βουρνᾶς τὴ μονογραφία τούτη, καθὼς μάλιστα ὑπῆρξε κι ἕκείνος μαθητής τοῦ Βλάχου. Στὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Βλάχου βρίσκει κανεὶς καὶ ἔνα πυκνὸ καὶ πολὺ πετυχημένο δρισμὸ τοῦ μακεδονικοῦ ζητήματος (βλ. σ. 1), ποὺ τὸν παραθέτω· «Ἡτο ἡ τάσις τῶν Χριστιανικῶν κρατῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου πρὸς ἀποκατάστασιν

καὶ τὴν πολὺ νεώτερη τοῦ Douglas Dakin «The Greek Struggle in Macedonia» (1897-1913)¹, ποὺ ἔχει βασιστῇ σὲ πλουσιώτατη βιβλιογραφία.

“Υστερ’ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀναγκαίᾳ, κατὰ τὴ γνώμῃ μου, παρέκβαση εἶναι καιρὸς νὰ κριθοῦν τὰ μέρη τοῦ βιβλίου τοῦ Βουρνᾶ, μὲ τὰ δποῖα θὰ ἀπασχοληθῶ.

Γιὰ τὸ πρῶτο, σσ. 481-488, περιορίζομαι νὰ ἐπαναλάβω πῶς ὁ συγγραφέας φαίνεται δτὶ δὲν γνωρίζει πῶς στὸν Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1878 σημειώθηκε ἐξέγερση τῶν Ἐλλήνων σὲ ὠρισμένες περιοχὲς τῆς Μακεδονίας, τὴν ὅποια φυσικὰ ὑποκίνησε καὶ βοήθησε τὸ ἐλλαδικὸ κράτος.

‘Η ἐπανάσταση τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία ἀγνοήθηκε ἀπὸ δλους σχεδὸν τοὺς παλαιοὺς ἴστορικοὺς συγγραφεῖς μας. Ἀγνοήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Ἀσπρέα, ποὺ περιωρίστηκε νὰ μνημονεύσῃ «τὸν ἀκήρυκτον πόλεμον ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Ἡπείρῳ». Φυσικὸ λοιπὸν ἥταν νὰ τὴν ἀγνοήσῃ καὶ ὁ Βουρνᾶς, ἀφοῦ σ’ αὐτὸν στηρίχτηκε.

Δυὸς τόμοι ὅμως τοῦ I.M.X.A., ποὺ περιέχουν ἀνέκδοτο ἀρχειακὸ ὑλικό, ἔκαμαν γνωστὸ τὸν ἔστηκωμὸ τῆς Μακεδονίας, πρῶτα στὸ νότιο τμῆμα τῆς² ἀπὸ τὸν Ὁλυμπὸ ὥς τὸν Ἀλιάκμονα, ποὺ κράτησε ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο ὥς τὸν Ἀπρίλιο, καὶ ὄστερα στὸ Δυτικό³, στὰ διαμερίσματα Κοζάνης, Καστοριᾶς, Φλώρινας, Μοναστηρίου καὶ Μοριχόβου (τὰ δυὸ τελευταῖα ἀνήκουν σήμερα στὴ Γιουγκοσλαβικὴ Μακεδονία), ἀπὸ τὸν Μάϊο ὥς τὸν Ὁκτώβριο.

Τὸ πῶς καὶ τὸ γιατί οἱ ἐπαναστάσεις αὐτὲς τῆς Μακεδονίας ἔμειναν τόσο καιρὸ ἡ πρώτη σχεδὸν ἄγνωστη καὶ ἐντελῶς ἄγνωστη ἡ δεύτερη ἐκτίθεται στὶς ἐκτενεῖς εἰσαγωγὲς τῶν τόμων τούτων. Ὅσο γιὰ τὴν ἀποτυχία τους, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἀποτυχία τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Ἰδιας ἐποχῆς στὴ Θεσσαλία, τὴν Ἡπειρο καὶ τὴν Κρήτη, ὁ δημοσιολόγος καὶ ἀγωνιστὴς τοῦ καιροῦ ἐκείνου Γεώργ. Φιλάρετος ἀποδίδει τὸν βασικὸ της λόγο στὰ διπλωματικὰ τεχνάσματα τῶν Ἐγγλέζων, ἐπειδὴ τότε, ὅπως ἔγραψε, «ἡ Ἐλλὰς ἦτο ἀγγλικὴ ἀρμοστεία καὶ οὐχὶ κράτος ἀνεξάρτητον»⁴.

ἐθνικὴν ἀναλόμασιν ἐδάφους ἀνήκοντος δικαιώματι κατακτητικῷ εἰς τὸν Ὁθωμανὸν Σουλτανὸν».

1. I.M.X.A., ἀριθ. 89, Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 537.

2. Ιωτάρη, Ἄνεκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία (‘Αρχεῖον Στεφάνου Νικολ. Δραγούμη), I.M.X.A., ἀριθ. 85, Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 444. ‘Ο Νοτάρης στὴν εἰσαγωγή του μὲ παραθέματα ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τοῦ ‘Υπουργείου Ἐξωτερικῶν παρέχει τὶς πρῶτες πληροφορίες καὶ γιὰ τὴν ἔως τότε ἐντελῶς ἄγνωστη ἐπανάσταση στὴ Δυτ. Μακεδονία (βλ. τὶς σσ. 50-52), τὴν ὅποια ὅμως μᾶς παρουσίασε ἀργότερα δὲ Κωφὸς σὲ δλο της τὸ πλάτος μὲ τὸν δικό του τόμο.

3. Εὐαγγελίου, Η ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ 1878 (Ἄνεκδοτα προξενικὰ ἔγγραφα), I.M.X.A., ἀριθ. 104, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 1β' + 372.

4. Ξενοκρατία καὶ Βασιλεία ἐν Ἐλλάδι (1821-1897), Ἐν Ἀθήναις 1897. Τὸ παράθεμα στὶς ἀρχὲς τοῦ προλόγου του.

Περνώ στὸ δεύτερο, σσ. 550-551, μὲ τίτλο «Τὸ Μακεδονικό». Σ' αὐτὸ ὁ Βουρνᾶς, μέσα σὲ μισὴ σελίδα, ἀναφέρεται στὴ δημιουργία τῆς ἑθνικῆς κινήσεως τῶν ὑποδούλων στοὺς Τούρκους Χριστιανῶν τῆς Μακεδονίας, ποὺ, δπως ὅρθα γράφει, τὴν ὑποβοήθησε ἔνα πολὺ σοβαρὸ κίνημα ἀγροτικοῦ χαρακτήρα. Προχωρώντας πιστεύει ὅτι, ἐνῷ ἀρχικὸς στόχος τοῦ κινήματος ἦσαν οἱ Τούρκοι φεουδάρχες, τελικὰ ὁ δυνάστης ὀφελήθηκε ἀπὸ τὶς ἐνδο-βαλκανικὲς ἀντιθέσεις, ποὺ ὑποδαυλίστηκαν, γιατὶ «τοὺς πόθους τῶν ἀγροτῶν ἐκμεταλλεύτηκαν πολὺ ἐπιδέξια τὰ βουλγαρικὰ σωβινιστικὰ στοιχεῖα, κατορθώνοντας νὰ στρέψουν τοὺς σλαβόφωνους πληθυσμοὺς κατὰ τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου, ποὺ ἀναμφισβήτητα πλειοψηφοῦσε στὰ ἀστικὰ κέντρα». Στὰ τελευταῖα τοῦτα ἔχω νὰ προσθέσω ὅτι τὰ βουλγαρικὰ σωβινιστικὰ στοιχεῖα ὑποκινήθηκαν ἀπὸ τοὺς Ρώσους. Ἡ ἰδρυση τῆς «Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας», τῆς ἑθνικῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας ποὺ ἴδρυθηκε μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι στὶς 27 Φεβρ. (11 Μαρτ. 1870), καὶ τὸ σχίσμα ποὺ ἦταν φυσικὸ νὰ ἐπακολουθήσῃ ἀνάμεσα στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἐκείνη (16/28 Σεπτ. 1872)¹ εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τὶς ρωσικὲς ὑποκινήσεις. Καὶ ὅμως τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν τὸ θίγει καθόλου ὁ Βουρνᾶς, ἐνῷ εἶναι σὲ δλους γνωστὸ ὅτι ἔπαιξε κεφαλαιώδη ρόλο στὴ δημιουργία τοῦ μακεδονικοῦ ζητήματος καὶ τοῦ ἀγώνα ποὺ ἀκολούθησε.

Γιὰ νὰ δεῖξῃ, τέλος, ὁ Βουρνᾶς, τὸν συσχετισμὸ τοῦ πληθυσμοῦ, «ὅπως τὸν ἀντιλαμβανόταν ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς ἀντιμαχομένους ἑθνικισμούς», πρᾶγμα, ποὺ, καθὼς τονίζει, φανερώνει καὶ τὸ χάσμα τῶν ἀντιλήψεων, παρουσιάζει τὰ στοιχεῖα τριῶν στατιστικῶν, μιᾶς ἐλληνικῆς, μιᾶς βουλγαρικῆς καὶ μιᾶς σερβικῆς, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὸν μακεδονικὸ χῶρο, ποὺ σήμερα κατέχεται ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ κράτη τῆς Βαλκανικῆς. Ἀξιζε ὅμως νὰ ἀσχοληθῇ γιὰ λίγο μὲ αὐτὲς τὶς στατιστικές. Ἔτσι θὰ φαινότανε ὅτι ἡ ἐλληνικὴ εἶναι καὶ ἡ πιὸ ἀκριβῆς. Οἱ δύο ἄλλες, σὲ σύγκριση μὲ ἐκείνη, ἀνεβάζουν τὸν συνολικὸ πληθυσμὸ τῆς Μακεδονίας κατὰ ὀκτακόσιες ἔως ἐπτακόσιες χιλιάδες. Συγχρόνως ἐλαττώνουν τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ στὸ ἔνα τρίτο².

1. Βλ. πρόχειρα τὴν ἐργασία τοῦ Μιχ. Λάσκαρι, Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα (1800-1923), τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1948, σσ. 270 κ.έ.

2. Προφανῶς, γιὰ νὰ μειώσουν σκόπιμα τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμό, δὲν θεωροῦσαν "Ἐλληνες τοὺς δίγλωσσους Βλάχους. Χαρακτηριστικὰ ὅμως ἀναφέρω ὅτι ὁ Sir Alfred Biliotti, ποὺ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο διετέλεσε γιὰ ἀρκετά χρόνια Γεν. Πρόξενος τῆς Μεγ. Βρεταννίας στὴ Θεσσαλονίκη καὶ διακρίθηκε γιὰ τὴν ἀμεροληψία του, ἔλεγε γιὰ τοὺς Βλάχους: «Εἶναι καὶ αὐτοὶ Ἐλληνες μέχρι φανατισμοῦ καὶ δύναται τὶς νὰ ισχυρισθῇ περὶ αὐτῶν ὅτι εἶναι ἐλληνικῶτεροι καὶ αὐτῶν τῶν γνησίων Ἐλλήνων». Βλ. συνέντευξή του στὴν ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα «Ἐμπρόδε» τῆς 27 Φεβρ. 1903, σ. 2-3. Οὐσιαστικὰ τὸ ἴδιο παραδέχονται καὶ οἱ Σλάβοι στὴν ἐποχή μας, ἀφοῦ γράφουν: «...Οἱ Βλάχοι, ἄπαξ καὶ ἔξελληνίζοντο, καθίσταντο ἀσυνήθως δραστήριοι κήρυκες τοῦ Πανελλήνισμοῦ καὶ πείσμονες ἀγωνισταὶ τῶν σχεδίων

Εἰδικὰ ἡ σερβικὴ στατιστικὴ ἐλαττώνει πολὺ τὸν τουρκικὸ πληθυσμό, ποὺ δὲν ἦταν εὐκαταφρόνητος, καὶ σχεδὸν ἐκμηδενίζει τὴ βουλγαρικὴ παρουσία, ἀντίθετα δὲ διογκώνει ἑξωφρενικὰ τὸ σερβικὸ στοιχεῖο, τὸ ὅποιο μέσα στὰ γεωγραφικὰ καὶ ιστορικὰ δρια τῆς πραγματικῆς Μακεδονίας εἶναι γεγονός πώς ἦταν ἀσήμαντο. Γιατὶ τὰ δρια αὐτὰ μόλις ξεπερνοῦν τὸ Κρούσοβο καὶ ἐπομένως βρίσκονται πολὺ πιὸ κάτω ἀπὸ τὰ Σκόπια καὶ τὴν περιοχὴν τους, ποὺ ὑπάγεται στὸν χῶρο τῆς ἀρχαίας Δαρδανίας. Ἀλλὰ καὶ τὴν ἐλληνικὴ στατιστικὴ θὰ μποροῦσε νὰ ἐλέγξῃ δὲ Βουρνᾶς γιὰ τὸν δρο «σλαβόφωνοι», μὲ τὸν ὅποιο ἐκείνη χαρακτηρίζει ἀκαθόριστα δσους ἀσφαλῶς δὲν θεωροῦσε «Ἐλληνες ἢ Τούρκους, χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ καθόλου τὴν ὑπαρξὴν Βουλγάρων. Πρῶτα-πρῶτα ἔνα μέρος τῶν σλαβοφώνων τῆς Μακεδονίας εἶχε ἐλληνικὴ συνείδηση (γκραικομᾶνοι) καὶ ἐπομένως αὐτοὺς ἔπρεπε νὰ τοὺς ὑπολογίζῃ μέσα στὸν ἐλληνικὸ πληθυσμό. Ἀλλὰ σλαβόφωνοι ἥσαν φυσικὰ καὶ δσοι εἶχαν βουλγαρικὴ συνείδηση καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνῆται στὰ σοβαρὰ ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴν δὲν κατοικοῦσαν καὶ Βούλγαροι στὴ Μακεδονία, ἰδίως στὴν ὑπαιθρο.

Ἐρχομαι τώρα στὸ τρίτο καὶ τελευταῖο μέρος, σσ. 578-579, μὲ τίτλο «Τὸ Μακεδονικὸ καὶ πάλι». Εἶναι τὸ σημαντικότερο σὲ περιεχόμενο, ἀλλὰ καὶ τὸ πιὸ προχειρογραμμένο. Ἐπειδὴ δὲ Βουρνᾶς δὲν εἶναι κάτοχος τοῦ θέματος, ἔπεσε σὲ ὅχι λίγα σφάλματα. Τὰ σφάλματά του λοιπὸν αὐτά, δπως παρουσιάζονται κατὰ σειρὰ στὸ κείμενό του, θὰ τὰ ἀποκαταστήσω.

Στὴν πρώτη παράγραφο τῆς σ. 578 ἀναφέρει τὸ «Βουλγαρικὸ Κομιτᾶτο» (sic) καὶ εὐθὺς κατόπιν μιλάει γιὰ τὸν βουλγαρικὸ σωβινισμό, δ ὅποιος τὸ βοήθησε μὲ κάθε τρόπο. Σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ σημεῖο εἶναι ἀνάγκη νὰ ξεκαθαρίσωμε τὰ πράγματα. Πρὶν δμως γίνη τοῦτο, τοῦ ὑπενθυμίζω γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα τὴν ἐργασία τῶν Σκοπίων, ποὺ ἔχω μνημονεύσει πιὸ μπροστά, δηλαδὴ τὴν «Ιστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἐθνους»¹.

Δὲν πρέπει νὰ μιλᾶμε γιὰ Κομιτᾶτο, ἀλλὰ γιὰ κομιτᾶτα, ἀφοῦ αὐτὰ ἥσαν δύο, ἡ πολὺ γνωστὴ «Ἐσωτερικὴ Μακεδονικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὁργάνωση» (τὰ ἀρχικά τῆς στὴ βουλγαρικὴ «V.M.R.O.», στὶς κυριώτερες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες «I.M.R.O.» καὶ στὴν ἐλληνικὴ «Ε.Μ.Ε.Ο.») καὶ ἡ ἀντίστοιχη «Ἐσωτερική». Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν μεγάλες ἀντιθέσεις μὲ ἀποτέλεσμα νὰ

τοῦ Πατριαρχείου καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, τὸ ὅποιον ἵστατο ὅπισθεν τούτων...». Βλ. D e s a M i l j o s k a, Ταξικὴ διάρθρωσις τῆς Μακεδονικῆς κοινωνίας κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΘ' αἰώνος, «Jugoslovenski Istorijski Časopis, (=Γιουγκοσλαβικὸ Ιστορικὸ Περιοδικό), τεῦχος 1-2, 1966. Μεταφράστηκε στὸ 23 τεῦχος τοῦ «Δελτίου Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας» τοῦ I.M.X.A., σ. 30 κ.ἔ. (τὸ παράθεμα στὴ σ. 43), Θεσσαλονίκη 1969.

1. Βλ. παραπάνω σημ. 1 τῆς σ. 4⁸. Τὰ σχετικὰ μὲ τὰ κομιτᾶτα στὸ δεύτερο βιβλίο, σ. 219 κ.ἔ.

βρίσκωνται διαρκώς σε ρήξη, πού εύκόλυνε τὴν ἑλληνικὴ ἄμυνα στὴ Μακεδονία. Οἱ δυὸι αὐτὲς δργανώσεις δὲν ἐπιτρέπεται νὰ συγχέωνται. Ἡ πρώτη, ποὺ ἰδρύθηκε στὴ Θεσσαλονίκη τὸν Ὁκτώβριο τοῦ 1893, ἡταν ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὶς σοσιαλιστικὲς ἴδεες καὶ ζητοῦσε κάτι πολὺ ἔλκυστικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τῆς ἀφόρητης δυστυχίας καὶ καταπιέσεως τοῦ ὑποδούλου χριστιανικοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας, τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀκτημόνων μὲ τὴν ἀπαλλοτρίωση τῶν τσιφλικιῶν τῶν μπέηδων. Τοῦτο ἐπισημαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν Βουρνᾶ στὸ τέλος τῆς σ. 579, δῆποι γράφει πῶς «ἔνας κλάδος τοῦ κινήματος τῶν σλαβοφώνων εἶχε ἀγροτικὸ-ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα». Ἡ ἵδια ὀργάνωση εἶχε ἐκδηλώσει αὐτονομιστικὲς τάσεις καὶ εἶχε νίοθετήσει τὸ σύνθημα «Ἡ Μακεδονία στοὺς Μακεδόνες»¹.

Ἡ δεύτερη ὀργάνωση, ποὺ ἰδρύθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1895 στὴ Σόφια, ἡταν καθαρὰ σωβινιστικὴ καὶ ἀντιδραστικὴ στὶς πολιτικὲς τῆς ἴδεες. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ζητοῦσε τὴν ἐνσωμάτωση ὅλης τῆς Μακεδονίας στὴ Βουλγαρία, σύμφωνα μὲ τὴ συνθήκη-φάντασμα τοῦ Ἀγ. Στεφάνου (19 Φεβρ./3 Μαρτ. 1878), ἡ ὁποία δὲν ἐφαρμόστηκε ποτὲ καὶ εἶχε γίνει τὸ ὅνειρο τοῦ βουλγαρικοῦ μεγαλοϊδεατισμοῦ.

Ομως, σὲ τελευταίᾳ ἀνάλυση, καὶ ἡ Ἐσωτερικὴ Ὁργάνωση εἶχε σὰν ἀπότερο σκοπὸ τὴν ἐνωση τῆς Μακεδονίας μὲ τὴ Βουλγαρία, δῆποι παραδέχτηκε ὁ Dr. Hristo Tatarčev, ἰδρυτικὸ μέλος καὶ πρῶτος πρόεδρος τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς της, ὁ ὁποῖος ἀποκάλυψε: «Δὲν ἥτο δυνατὸν νὰ νίοθετήσωμεν τὸ σύνθημα τῆς ἀμέσου προσαρτήσεως τῆς Μακεδονίας εἰς τὴν Βουλγαρίαν, διότι ἐβλέπομεν ὅτι τοῦτο θὰ συνήντα μεγάλας δυσκολίας, λόγῳ τῆς ἀντιδράσεως τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ τῶν ἐπὶ τῆς Μακεδονίας βλέψεων τῶν γειτονικῶν μικρῶν κρατῶν καὶ τῆς Τουρκίας. Ἐκάμνομεν τὴν σκέψιν ὅτι μία αὐτόνομος Μακεδονία θὰ ἡδύνατο εὐκολώτερον νὰ ἐνωθῇ ἀργότερον μὲ τὴν Βουλγαρίαν»².

Στὴν ἀκόλουθη παράγραφο ὁ Βουρνᾶς, παρουσιάζοντας τὴν ἑλληνικὴ ἀντιδραση στὴ βουλγαρικὴ δράση, ἀναφέρει ὅτι στὴ Μακεδονία στάλθηκαν μυστικὰ πολλοὶ ἀξιωματικοὶ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, δῆποι «οἱ Παῦλος Μελάς, Γεώργ. Κολοκοτρώνης, Ἀναστ. Παπούλας, Κωνστ. Μαζαράκης, Ἀλεξ. Κοντούλης κ.ἄ., οἱ ὁποῖοι καὶ ὠργάνωσαν ὑπὸ ψευδώνυμα ἀνταρτοομάδες

1. «Οἱ Μακεδόνες ἐπαναστάται ἔρριπτον τὸ σύνθημα τοῦτο ὅχι βεβαίως διότι ὑπῆρχε κάποια δῆθεν ἰδιαιτέρα ἐθνικὴ μακεδονικὴ κοινότης, ἀλλὰ ὡς σύνθημα ἀγῶνος δλοκλήρου τοῦ πληθυσμοῦ διὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν του ἐκ τοῦ Ὁθωμανικοῦ ζυγοῦ». Βλ. τὴν ἀνώνυμη ἐργασία «Τὸ Μακεδονικὸν Ζήτημα», Ἰνστιτούτον Ἰστορίας τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, Σόφια 1968. Μεταφράστηκε στὴ σειρὰ «Μεταφράσεις-Περιλήψεις» τοῦ Σλαβικοῦ Τμήματος τοῦ I.M.X.A., ἀριθ. 37, Θεσσαλονίκη 1969 (τὸ παράθεμα στὴ σ. 38).

2. Ἐ.ἄ. Ἡ ὑπογράμμιση τοῦ τέλους τοῦ παραθέματος δική μου.

καὶ ἀνέλαβαν ἔνοπλη δράση κατὰ τῶν βουλγαρικῶν σωμάτων τῶν κομιτατζήδων». Τὸ μικρὸ αὐτὸ τμῆμα, ἔτσι ποὺ διατυπώθηκε, παρουσιάζει σφάλματα. Ἐπὶ πλέον δὲν αἰτιολογεῖται. Πρῶτα-πρῶτα ἔπερπε νὰ τονιστῇ τί ὑποχρέωσε τὸ Ἑλλαδικὸ κράτος νὰ σκεφθῇ στὰ σοιβαρά, παρ' ὅλῃ τὴν ἀδυναμίᾳ του καὶ συνακόλουθα τοὺς φόβους του, πῶς ἡταν ἀνάγκη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἀδράνεια καὶ νὰ περάσῃ στὴ δράση. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἡταν ἡ βουλγαροκίνητη ἐπανάσταση τοῦ «Ilinden» (20 Ἰουλ. / 2 Αὔγ. 1903) καὶ ἡ καταστροφὴ τῆς ἐλληνοβλαχικῆς πόλεως τοῦ Κρουσόβου. «Μέχρι τοῦ Κρουσόβου, γράφει ὁ Στέφ. Δραγούμης, καὶ οἱ Ἑλληνες πάντες, ἔσω καὶ ἔξω, ἡσύχαζον καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις μακαρίως ἐπανεπάνετο εἰς ἀνεπαρκεῖς καὶ ἄνευ ὀρισμένου σχεδίου ἐν τε τῇ Μακεδονίᾳ καὶ παρὰ ταῖς Μεγάλαις Δυνάμεσιν ἐνεργείας»¹. Ἐπερπε ἀκόμη νὰ προσδιορίσῃ πότε ἰδρύθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ «Μακεδονικὸ Κομιτᾶτο», ποὺ μνημονεύει. Τὸ γεγονός αὐτὸ πραγματοποιήθηκε κατὰ τὰ τέλη Ἰουνίου τοῦ 1904, δπως ὀναγγέλλει ὁ Στέφ. Δραγούμης σὲ ἐπιστολὴ του² πρὸς στέλεχος τῆς «Ἐπιτροπῆς Ἀμύνης» Μοναστηρίου, ἡ ὁποία εἶχε σχηματιστῇ τὸ 1903 ἀπὸ τὸν γυιό του τὸν Ἰωνα. Ὡς πρὸς τὰ πέντε ὀνόματα ἀξιωματικῶν, ποὺ ἀπαρίθμησε, πολλὰ μπορεῖ νὰ παρατηρήσῃ ὅποιος γνωρίζει πρόσωπα καὶ πράγματα. Καὶ πρῶτα-πρῶτα οἱ τέσσερις ἀπὸ τοὺς παραπάνω—μὲ ἔξαιρεση τὸν Μαζαράκη, ὁ ὁποῖος, δπως τοποθετήθηκε, σπάζει τὴν τετράδα—εἶχαν κοινὸ ξεκίνημα, ὅχι δμως σὰν ἀρχηγοὶ ἀνταρτικῶν σωμάτων. Συγκεκριμένα στὶς ἀρχὲς τοῦ 1904 τὸ ἐλληνικὸ κράτος ἔλαβε ἀπόφαση νὰ τοὺς στείλῃ μαζὶ μὲ λίγους συνοδοὺς στὰ Κορέστια καὶ τὶς Πρέσπες, νευραλγικὲς περιοχὲς τῶν καζάδων Καστοριᾶς καὶ Φλώρινας (Βιλαέτι Μοναστηρίου), γιὰ νὰ διερευνήσουν τὸν χῶρο καὶ διαπιστώσουν, ἀν ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ ἀναληφθῇ ἐκεῖ πέρα δράση. Ἡ ἀποστολὴ ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα κατὰ τὰ τέλη Φεβρουαρίου³ καὶ ἔμεινε στὴ Μακεδονίᾳ ἔνα μήνα. Αὐτὸς καὶ μόνο ἡταν ὁ σκοπὸς τῆς ὁμάδας ἐκείνης. Ἀπὸ τοὺς τέσσερις τούτους ἀξιωματικοὺς τελικὰ μονάχα ὁ Μελᾶς πῆρε ἐνεργὸ μέρος στὸν Μακεδονικὸ ἀγώνα, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι κατὰ τὴν διάρκειά του

1. Γ ν α σ ί ο ν Μ α κ ε δ ν ο υ (=Στέφ. Νικολ. Δραγούμη), Μακεδονικὴ Κρίσις, τεῦχος Γ', Ἐν Ἀθήναις 1908, σ. 8.

2. Βλ. Φιλίπ. Στεφ. Δραγούμη, 'Ο Μακεδονικός Ἀγώνας (ἀνέκδοτα κρυπτογραφικὰ ἔγγραφα), «Νέα Ἐστία», τεῦχος 850-1 Δεκ. 1962, σ. 1876.

3. Σὲ πρόσφατη ἔργασία μου («1904. Ἡ κρίσιμη καμπὴ τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγῶνος», «Ἀριστοτέλης» Φλώρινης, τεῦχος 104-105, Μάρτ. - Ἰουν. 1974) παρουσιάζω τὸ ἔως τότε ἀνέκδοτο διπλωματικὸ ἔγγραφο, ποὺ στάλθηκε στὶς 26 Φεβρ. (π. ἡμ.) τοῦ 1904 ἀπὸ τὸν τότε ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν Ἀθω Ρωμᾶνο στὸν Πρόξενο Μοναστηρίου Δημ. Καλλέργη, μὲ τὸ ὁποῖο τὸν καθιστοῦσε ἐνήμερο γιὰ τὴν ἀναχώρηση τῆς ἀποστολῆς. Βλ. Ἀρχεῖον 'Υπουργίου Ἐξωτερικῶν: «1904. Φάκελος Α.Α.Κ.Η'. Προξενεῖον Ἑλλάδος ἐν Μοναστηρίῳ. Ἐκθέσεις Προξένου Δ. Καλλέργη». Στοιχεῖα ἔγγραφου: Ἀριθ. ἐμπιστ. πρωτ. 718, ἔξαιρετ. ἐπείγον. Κρυπτογραφικῶς-ἀπόρρητον.

(1904-1908) ούτε καν ξαναπήγαν στή Μακεδονία. "Οσο γιὰ τὸν τότε ὑπολοχαγὸν Πυροβολικοῦ Κωνστ. Μαζαράκη¹, ἐντελᾶς ἄσχετο μὲ τὴν παραπάνω τετράδα, αὐτὸς πῆρε μέρος στὸν ἀγώνα καὶ διακρίθηκε μὲ τὸ ψευδώνυμο «Καπετάν Ακρίτας», χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ σημαίνῃ πώς δὲν διακρίθηκαν ἐξ Ἰσου ἢ καὶ περισσότερο ἀπὸ ἐκεῖνον καὶ ἄλλοι, ποὺ δὲν μνημονεύονται ὅμως ἀπὸ τὸν Βουρνᾶ. Ἡ προτίμησή του λοιπὸν στὸ δνομα τοῦ Μαζαράκη δοφείλεται μᾶλλον στὸ διτι τοῦ εἶναι γνωστός, ἐπειδὴ διέπρεψε σὰν στρατιωτικὸς στὰ μεταγενέστερα χρόνια.

Σχετικὰ πάλι μὲ τὰ ἔλληνικὰ κέντρα δράσεως, ποὺ ἀναφέρει ὁ συγγραφέας, ἔχω τὴ γνώμη διτι τὴν Ἀδριανούπολη τῆς Θράκης θὰ μποροῦσε νὰ τὴ μνημονεύσῃ, μόνον ἐφ' ὅσον δὲν θὰ παρέλειπε ἄλλα σημαντικῶτερα, ὅπως, π.χ. ἡσαν οἱ Σέρρες, ἀκόμη καὶ ἡ Δράμα. Ἀναφέρονται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Βουρνᾶ οἱ ὑπεύθυνοι τῶν κέντρων καὶ γιὰ τὸ Μοναστήρι μνημονεύεται ὁ «Γ. Κοντογούρας» (sic). "Ο τρόπος ὅμως, μὲ τὸν ὄποιο ἀναφέρονται, δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση διτι ὁ συγγραφέας ἐννοεῖ πώς οἱ ὑπεύθυνοι τοῦτοι βρίσκονταν στὴ θέση τους ὅλα τὰ χρόνια τοῦ ἀγώνα, πρᾶγμα ποὺ δὲν εἶναι βέβαια σωστό. "Οσο γιὰ τὸν «Γ. Κοντογούρα» τὸ δνομα εἶναι λανθασμένο. Τὸ δρῦθο εἶναι Φίλιππος Κοντογούρης, πρόξενος στὸ Μοναστήρι τὸν Ὁκτώβριο τοῦ 1904 ποὺ σκοτώθηκε ὁ Παῦλος Μελᾶς. Ἡταν ἰκανὸς διπλωματικὸς ὑπάλληλος καὶ εἶχε διαδεχτῇ σ' αὐτὴ τὴν ἔξαιρετικὰ σημαντικὴ θέση τὸν Δημ. Καλλέργη, ὁ διποῖος ἀπομακρύνθηκε λίγο νωρίτερα μὲ ἀπαίτηση τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως γιὰ τὴ δράση του, ποὺ ξεπερνοῦσε τὰ ἐπιτρεπτὰ ὅρια. Πρὶν ἀπὸ τὸν Καλλέργη ἐξ ἄλλου πρόξενος στὸ Μοναστήρι ἥταν ὁ Κιουζές Πεζᾶς (ἀπὸ τὸ 1900 ὡς τὸ 1903). Ὁ Κοντογούρης ὑπηρέτησε καὶ στὸ Γεν. Προξενεῖο Θεσσαλονίκης, ποὺ διηγήθηνε ὁ Λάμπρος Κορομηλᾶς καὶ μάλιστα ὑπῆρξε ὁ ἀντικαταστάτης του.

Στὴν τρίτη παράγραφο ὑπάρχει τὸ πιὸ σοβαρὸ καὶ κυριολεκτικὰ ἀπίστευτο σφάλμα τοῦ Βουρνᾶ. Διαβάζομε δηλαδὴ διτι ὁ Παῦλος Μελᾶς ἔδρασε στὸν Μακεδονικὸ ἀγώνα μὲ τὸ ψευδώνυμο «Καπετάν Τέλος Αγρας»! Τὸ διτι ὁ Μελᾶς συγχέεται μὲ τὸν Αγρα καὶ ἀγνοεῖται τὸ ἀντάρτικο ψευδώνυμο τοῦ πρώτου, ποὺ ἥταν «Καπετάν Μίκης Ζέζας» («Μίκης» τὸ ὑποκοριστικὸ

1. Ὁ Κωνσταντ. Μαζαράκης, διαπρεπής στρατιωτικὸς ποὺ ἔφτασε στὸν βαθμὸ τοῦ ἀντιστρατήγου καὶ ἔδρασε κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἔξορμήσεως τοῦ Ἑθνους μὲ ἡγέτη τὸν Ἐλευθ. Βενιζέλο, πρόσφερε τὶς ὑπηρεσίες του στὸν Μακεδονικὸ Αγώνα πρῶτα σὰν «ὑπάλληλος» τοῦ Ἑλληνικοῦ Γενικοῦ Προξενείου Θεσσαλονίκης μὲ τὸ ψευδώνυμο «Δῆμος Στεργιάκης» (Αὔγ. 1904-Ιαν. 1905) καὶ κατόπιν σὰν ἀρχηγὸς σώματος στὴν περιοχὴ τῆς Νάουσας (Απρīl.-Νοέμβρ. 1905). Ἀφῆσε ἐνδιαφέροντα ἀπομνημονεύματα, τὴν ἔκδοση τῶν ὁποίων ἐπιμελήθηκε ὁ γυιός του Ιωάν. Μαζαράκης-Αἰνιάν, ἀνώτερος ἀξιωματικὸς ἐ.ἄ., πρ. Νομάρχης καὶ συγγραφέας. Βλ. Κ. Ι. Μαζαράκης-Αἰνιάν, Ο Μακεδονικός Αγών (ἀναμνήσεις), Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθ. 66, Θεσσαλονίκη 1963.

τοῦ δόνόματος τοῦ πατέρα του Μιχαὴλ καὶ «Ζέζας» λέξη ἀρβανίτικη ποὺ σημαίνει μαῦρος), εἶναι πράγματα πού, μὰ τὴν ἀλλήθεια, δὲν δικαιολογοῦνται. “Οσο γιὰ τὸν «Τέλλο Αγρα», τὸν Ἀνθυπολοχαγὸ Πεζικοῦ Σαράντο («Τέλλος» εἶναι τὸ ὑποκοριστικό του) Ἀγαπηνό, ποὺ πλημμυροῦσε ἀπὸ ἀνθρωπιὰ καὶ ἴδεαλισμό, αὐτὸς εἶχε τραγικὸ τέλος, ἐπειδὴ θέλησε νὰ ριψοκινδυνέψῃ, γιὰ νὰ πετύχῃ ἡ εἰρήνευση καὶ ἡ συμφιλίωση, ποὺ μὲ ψεύτικες ὑποσχέσεις τοῦ πρότειναν οἱ ἀντίπαλοι, ὥστε νὰ ἀντιμετωπίσουν μαζὶ τὸν Τούρκο κατακτητὴν. Ο Ἀγρας πιάστηκε λοιπὸν μὲ δόλο καί, ἀφοῦ ἐπὶ πέντε ὅλοκληρες μέρες δοκίμασε μαρτύρια, κρεμάστηκε λίγο πιὸ ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Βλάντοβο τῆς Ἐδεσσας (σήμερα «Ἀγρας», γιὰ νὰ τιμᾶται ἡ μνήμη του) στὶς 7/20 Ιουν. 1907. Γίνεται νὰ μὴ ἔχῃ διαβάσει ὁ Βουρνᾶς τὸ κλασικὸ πιὰ ἔργο τῆς ἀείμνηστης Πηνελόπης Δέλτα «Στὰ μυστικὰ τοῦ Βάλτου», ὅπου ξετυλίγεται ἡ δράση τῆς τραγικῶτερης μορφῆς τοῦ ἄγωνα;

Εὐθὺς κατόπιν ἀναφέρεται πῶς τὸ σῶμα τοῦ Μελᾶ «μετὰ τρίμηνη δράση ἔξοντάθηκε». “Οταν ὅμως γράφη κανεὶς Ἰστορία, ἡ ἀκρίβεια εἶναι ἀπαραίτητη. Ἄλλα, γιὰ νὰ εῖσαι ἀπόλυτα ἀκριβής, χρειάζεται νὰ κατέχῃς τὸ θέμα σου ὡς τὶς λεπτομέρειές του. Ο Μελᾶς λοιπὸν ἀγωνίστηκε ἔνοπλα μονάχα κατὰ τὴν τρίτη καὶ τελευταίᾳ ἔξοδό του στὴ Μακεδονία. Κατὰ τὴ δεύτερη ἔξοδό του, ποὺ ἔγινε τὸν μήνα Ιούλιο, πῆγε στὴν Κοζάνη γιὰ λόγους καθαρὰ δργανωτικούς. Η τρίτη ἔξοδός του ἔγινε στὶς 18 Αὔγ. (π. ἡμ.). Μὲ ἐντολὴ τοῦ «Μακεδονικοῦ Κομιτάτου» τῆς Ἀθήνας, τὸ ὅποιο εἶχε ἀναλάβει τὴν εὐθύνη τοῦ ἄγωνα στὴ Δυτ. Μακεδονία, καὶ ἀφοῦ πῆρε τὴ συγκατάθεση τῆς ὑπηρεσίας του, πῆγε ἔναντι ἐκεῖ πάνω, γιὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴ διοίκηση ὅλων τῶν σωμάτων, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ συγκροτηθοῦν στὶς περιφέρειες Μοναστηρίου καὶ Καστοριᾶς. Πέρασε μὲ τὸ σῶμα του τὰ ἑλληνοτουρκικὰ σύνορα στὶς 28 τοῦ ᾧδιου μήνα καὶ ἄρχισε τὴ δράση του γύρω στὰ μέσα Σεπτεμβρίου. Ἀρα αὐτὴ κράτησε μόλις ἔνα μήνα, ἀφοῦ ὁ Μελᾶς σκοτώθηκε στὴ Στάτιτσα τῶν Κορεστίων (σήμερα «Μελᾶς», γιὰ νὰ τιμᾶται ἡ μνήμη του) στὶς 13/26 Οκτωβρ. 1904. Οἱ ἄντρες του δὲν «ἔξοντάθηκαν», παρὰ μερικοὶ πιάστρικοι καὶ οἱ περισσότεροι, ποὺ διέφυγαν, συνέχισαν τὸν ἄγωνα κάτω ἀπὸ ἄλλους ἀρχηγούς.

Στὴ συνέχεια ὁ Βουρνᾶς γράφει πῶς, ἀπὸ τότε ποὺ οἱ Ἑλληνες ἄρχισαν τὴ δράση τους ἐναντίον τοῦ ἀνταπαιτητὴ τῆς Μακεδονίας, «ἡ ἀντίδραση τῆς τουρκικῆς διοίκησης ἐναντίον τῶν ἑλληνικῶν σωμάτων ὑπῆρξε σκληρή, διευκολυνόταν δὲ ἀπὸ τὴν ἐχθρότητα μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν καὶ βουλγαρικῶν ἀνταρτοομάδων, οἱ ὅποιες ἀλληλοκαταδιώκονταν σκληρά». Πραγματικὰ ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἄρχισε νὰ καταδιώκῃ ἀσταμάτητα τὰ ἑλληνικὰ σώματα, πού, δπως γράφει καὶ ὁ Βουρνᾶς, «εἶχαν σκληρὲς ἀπώλειες στὶς συγκρούσεις τους» μὲ τοὺς διῶκτες τους. Ἐπρεπε ὅμως νὰ ἔξηγήσῃ, γιατί οἱ Τούρκοι ἐφάρμοσαν τέτοια τακτικὴ. Ἀπλούστατα φοβόντουσαν ὅτι ἡ

έλληνική ἐπέμβαση, ἐξ αἰτίας τῆς ὑπάρξεως στὴ Μακεδονία συμπαγοῦς ἐλληνικοῦ στοιχείου στὰ ἀστικὰ κέντρα καὶ πολὺ ὑπολογίσιμου στὴν ὑπαιθρο, συνιστοῦσε μεγάλο κίνδυνο γιὰ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία στὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς αὐτοκρατορίας τους καὶ ἔκριναν πῶς ἔτσι ἔπρεπε νὰ φερθοῦν καὶ ἀκόμη νὰ τρομοκρατήσουν τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς ὑπαίθρου, ὅχι δμως «μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι αὐτὸς ἐνίσχυε τὶς ἐλληνικὲς ἀνταρτομάδες», ὅπως γράφει ὁ Βουρνᾶς, ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ χωρικοὶ πραγματικὰ βοηθοῦσαν μὲ διάφορους τρόπους τοὺς "Ἐλληνες ἀντάρτες, πρᾶγμα ποὺ φανέρωνε καὶ τὸ ἔθνικό τους φρόνημα. "Οσο γιὰ τὸν ἀγώνα ἀνάμεσα στοὺς Χριστιανοὺς διεκδικητὲς τῆς Μακεδονίας, οἱ "Ἐλληνες, ἀπὸ τότε ποὺ ἐμφανίστηκαν καὶ σὰν ἔνοπλοι ἀνταγωνιστές, καταδιώκανε συνεχῶς τὰ βουλγαρικὰ σώματα ἐπιδιώκοντας νὰ συγκρουσθοῦν μαζὶ τους, ἐνῷ ἐκεῖνα τοὺς ἀπόφευγαν συστηματικά. Μοναδική τους σχεδὸν ἀπασχόληση, καθὼς καὶ τῶν λίγων ρουμανόβλαχων συνεργατῶν τους, ἥταν νὰ τοὺς παρακολουθοῦν μὲ τοὺς πράκτορές τους στὴν ὑπαιθρο καὶ νὰ καταδίδουν τὶς κινήσεις τους στὸν τουρκικὸ στρατό. Γι' αὐτὸ καὶ τὶς ἀπώλειές τους οἱ "Ἐλληνες τὶς εἶχαν, σχεδὸν ἀποκλειστικά, ἀπὸ τὶς συγκρούσεις τους μὲ τοὺς Τούρκους.

Στὴν ἀκόλουθη τέταρτη παράγραφο δι Βουρνᾶς θίγει ἔνα ζήτημα πολὺ λεπτὸ γιὰ μᾶς. Πρόκειται γιὰ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ εἶχε προκαλέσει στοὺς φιλελεύθερους κύκλους τῆς Εὐρώπης ἡ ἐλληνικὴ στάση στὴ Μακεδονία, ὅπως αὐτὴ διαγράφεται εὐθὺς πιὸ πάνω. Ἐξ αἰτίας δηλαδὴ τῆς ἐξαιρετικὰ δεινῆς θέσεως, στὴν δποία εἶχαν περιέλθει οἱ "Ἐλληνες ἀγωνιστὲς καὶ οἱ χωρικοὶ ποὺ τοὺς συνέδραμαν, τὸ ἐλληνικὸ κράτος κινήθηκε κατάλληλα, ὥστε νὰ τεθῇ τέρμα στὸν κατατρεγμό τους ἀπὸ τὸν τουρκικὸ στρατό, γιὰ νὰ σημειώσῃ ἐπιτυχία δ ἐπιδιωκόμενος σκοπός του, ποὺ δὲν ἥταν ἄλλος ἀπὸ τὴ σωτηρία τοῦ μακεδονικοῦ ἐλληνισμοῦ. "Ας μὴ ξεχνᾶμε ἀκόμη τί εἶχε συμβῇ λίγα χρόνια πιὸ μπροστά. Ἐννοῶ δηλαδὴ τὸ 1897, αὐτὸν τὸν πόλεμο τῆς ντροπῆς μὲ τὶς φοβερές του συνέπειες, κυρίως τὶς ἡθικές, ποὺ εἶχε προκαλέσει σὲ δλόκληρο τὸν Ἐλληνισμό. Οἱ Τούρκοι ἐκβιάζανε καὶ ἀπειλοῦσαν ἀδιάκοπα τὸ ἐλλαδικὸ κράτος, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ πολιτικὴ τῆς «ἀψόγου στάσεως» ἀπέναντὶ τους οὐσιαστικὰ νὰ ἔχῃ ἀρχίσει ἀρκετὰ χρόνια, πρὶν αὐτὴ ἀκουστῇ νὰ διακηρύσσεται ἀπὸ ἐπίσημο ἐλληνικὸ στόμα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐνεργητικὴ ἀντιδραση ἐναντίον τῆς βουλγαρικῆς κινήσεως στὴ Μακεδονία ἄρχισε τόσο ἀργὰ καὶ μὲ τόση περίσκεψη καὶ τόσους δισταγμούς. Πάντως δι κίνδυνος νὰ θεωρηθοῦμε ἀπὸ τὴ διεθνὴ κοινὴ γνώμη «χωροφύλακες τῆς Τουρκίας πρὸς διαιώνισιν τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Μακεδονικοῦ 'Ἐλληνισμοῦ» ὑπῆρχε πραγματικά. Πῶς ἀλλιῶς δμως θὰ μποροῦσε νὰ ἀντιμετωπιστῇ ἡ κατάσταση; Ἐφαρμόζανε μιὰ πολιτικὴ ἀνάγκης, ἀφοῦ δ, τι μὲ κάθε θυσία ἔπρεπε νὰ ἀποσοβηθῇ ἥταν δ ἐκβουλγαρισμὸς τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου καὶ ἡ ὁριστικὴ ἀπώλεια τῆς Μακεδονίας. Γι' αὐτὸ ἔχω τὴ γνώμη

πώς τὴν πιὸ σωστὴν ἀπάντηση στὸ ζήτημα τοῦτο, ποὺ τόσο μᾶς ἐκόστιζε, τὴν ἔδωσε δὲ Ἱων Δραγούμης γράφοντας τὰ ἀκόλουθα: «...Ἐχθρευόμαστε τοὺς Ὀθωμανοὺς ὅχι λιγάτερο ἀπ' ὅσο οἱ Βούλγαροι, ξέρομε ὅμως πώς δὲν εἶναι ἀκόμη ἡ ὥρα. Πρέπει νὰ βροῦμε τὴν κατάλληλη στιγμή. Γιατὶ τὸ ζῆτημα δὲν εἶναι νὰ ἀντικαταστήσωμε τὸν ἔνα ζυγὸ μὲ ἄλλον. Κάλλιο σάπιο σαμάρι παρὰ ὀλοκαίνουριο. Τὸν παλιὸ ζυγὸ τὸν ὑποφέρομε ὅπως-ὅπως ἵσαμε τώρα. »Ας τὸν ὑποφέρωμε ἀκόμη λίγο καιρό... »Αν διαφυλάξω τὴν ὁθωμανικὴν αὐτοκρατορία, θὰ τὸ κάμω μόνο προσωρινὰ καὶ ἐπειδὴ δὲν εἴμαι ἀρκετὰ δυνατός, γιὰ νὰ τῆς πάρω τές χῶρες ποὺ μοῦ ἀνήκουν, καὶ γιατὶ πιστεύω ὅτι ὑπὸ τὸν ὁθωμανικὸ ζυγὸ δὲν θὰ χάσουν αὐτὲς τὸν ἐλληνικὸ τῶν χαρακτήρα, ὥσπου νὰ γίνω ἀρκετὰ δυνατός, γιὰ νὰ τές ἐλευθερώσω. »Ενῶ κάθε πολιτικὴ μεταβολὴ ὑπὸ τὶς σημερινὲς συνθῆκες θὰ μποροῦσε νὰ γίνη αἰτία νὰ χάσουν οἱ πασίγνωστες αὐτὲς ἐλληνικὲς χῶρες τὴν ἐλληνικότητά των»¹.

Στὴν πέμπτη καὶ τελευταία παράγραφο ὁ Βουρνᾶς, γιὰ νὰ δείξῃ «τὴν προπαγανδιστικὴν ἐκμετάλλευση τῆς σιωπηρᾶς ἐλληνοτουρκικῆς συμφωνίας, ποὺ ἔκαναν οἱ βουλγαρικὲς ἔθνικιστικὲς ὄργανωσεις», χρησιμοποιεῖ σύντομο παράθεμα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἀσπρέα, μέρος τοῦ ὅποιου ἀνέφερα μόλις πιὸ πάνω. «Οπως ὅμως τὸ παρουσιάζει, εἶναι δυνατὸ νὰ προκληθῇ παρεξήγηση, ἐπειδὴ ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ τὸ θεωρήσῃ σὰν προσωπικὴ γνώμη τοῦ Ἀσπρέα. Νά λοιπὸν πρῶτα δλόκληρο τὸ σχετικὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Βουρνᾶ. »Η Ἐλλὰς—γράφει ὁ Γ. Ἀσπρέας—ἐνεφανίζετο ἐνώπιον τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης ὡς χωροφύλαξ τῆς Τουρκίας πρὸς διαιώνισιν τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Μακεδονικοῦ Ἐλληνισμοῦ»². Καὶ τώρα τὸ ἴδιο παράθεμα, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι γραμμένο στὸ βιβλίο τοῦ Ἀσπρέα. «Καλῶς ὠργανωμένη ἡ βουλγαρικὴ προπαγάνδα καὶ διαθέτουσα ἐν Παρισίοις, Λονδίνῳ καὶ Βερολίνῳ ἡμερήσια καὶ περιοδικὰ ὅργανα τοῦ τύπου, ὡς καὶ ἀντιπροσώπους ἐν ταῖς Βουλαῖς, ἔξωνημένους ἡ παραπεισθέντας, διέσυρε τὴν Ἐλλάδα ἀλγεινῶς ἐνώπιον τῆς κοινῆς γνώμης ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἐνεφάνιζε τὴν Ἐλληνικὴν Κυβέρνησιν ὡς χωροφύλακα τῆς Τουρκίας πρὸς διαιώνισιν τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Μακεδονικοῦ Ἐλληνισμοῦ»³. «Οπως βλέπει κανείς, δὲν πρόκειται γιὰ κρίση τοῦ Ἀσπρέα. »Η διαφορὰ λοιπὸν εἶναι οὐσιώδης καὶ γιὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ ἀποκατάσταση πιστεύω πώς ἥταν ἀναγκαία.

«Ο Βουρνᾶς κλείνει τὸ θέμα του ἀναφέροντας, ὅχι ὅμως στὸ σημεῖο ποὺ

1. Πρόκειται γιὰ ἐπιστολιμαία διατριβὴ του, ποὺ γραμμένη στὴ γαλλικὴ γλώσσα στάλθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1903. Δημοσιεύτηκε, μεταφρασμένη στὴν ἐλληνικὴ ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του Φίλιππο, στὸν Δ' τόμο τῶν «Σερραϊκῶν Χρονικῶν» (1961), ἀπ' ὅπου καὶ ἀνάτυπο, μὲ τίτλο «Η μονὴ τοῦ Προδρόμου καὶ τὸ χωριό Λάκκος τῶν Σερρῶν». Τὰ παραθέματα στὶς σσ. 17 καὶ 22 τοῦ ἀνατύπου.

2. Βλ. τὴ σ. 579 στὸ τέλος τῆς.

3. Ἔ.ἄ., σ. 74 (βλ. σημ. 2 τῆς σ. 46).

επρεπε, τὸ βιβλίο τοῦ Κωστῆ Μοσκώφ, γιὰ τὸ ὄποιο ἔκανα λόγο στὶς ἀρχὲς τοῦ ἄρθρου μου¹. Ἐπὶ πλέον ἐπαναλαμβάνει τὸ σφάλμα τοῦ Μοσκώφ, ὅταν γράψῃ πῶς οἱ μνημονευόμενες σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία «ἔνδεκα σφοδρές συγκρούσεις καὶ δολιοφθορές ἐναντίον τῶν Τούρκων» ἔγιναν κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Ilinden. "Οπως ἔχω ἀναφέρει προηγουμένως, ἡ ἐπανάσταση τούτη ἀρχισε στὶς 20 Ιουλ. / 2 Αὔγ. 1903, μέρα τῆς γιορτῆς τοῦ προφήτη Ἡλία. Γι' αὐτὸ ἀλλωστε ὠνομάστηκε καὶ «Ilinden», ποὺ σημαίνει «μέρα τοῦ Ἡλία» καὶ δὲν διαλέχτηκε τυχαῖα, ἐπειδὴ τὴν ἔθεσαν κάτω ἀπὸ τὴν προστασία του. Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι στὰ μέρη ἐκεῖνα ὁ Προφήτης Ἡλίας λατρευόταν ἀπὸ τοὺς ἀγρότες ὡς προστάτης τους, καθὼς ἡ γιορτὴ του ἐπεφτε πάνω στὶς θερινὲς ἐργασίες τοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου. "Ολες δῆμοι οἱ μνημονευόμενες ἀπὸ τὸν Μοσκώφ πράξεις ἔγιναν τὴν ἄνοιξη καὶ ἐπομένως ἀνήκουν στὴν περίοδο τῆς προετοιμασίας τοῦ Ilinden. Γιὰ νὰ τὶς ἐντοπίσω μὲ ἀκρίβεια, ἔχουν σχέση μονάχα μὲ τὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1903².

Αὐτὸ εἶναι ὅσα νομίζω πῶς ἐπρεπε νὰ παρατηρήσω γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Βουρνᾶ στὸ σχετικὸ μὲ τὴ Μακεδονία τμῆμα της. "Υπάρχουν καὶ μερικὰ ἄλλα μικρότερης σημασίας, ποὺ ἀφησα ἀσχολίαστα.

Κλείνω τὸ ἄρθρο μου δίνοντας ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα, τὸ ὄποιο θὰ μποροῦσε νὰ μοῦ ὑποβληθῇ, ἀφοῦ ἀσχολήθηκα μὲ τὸ μακεδονικὸ ζήτημα, ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἀναρριπίζει τὸ ἐθνικιστικὸ πνεῦμα³.

Μήπως λοιπὸν θὰ ἐπρεπε νὰ μὴ καταγινόμαστε καθόλου μὲ τὸ ζήτημα αὐτό; Ἄλλὰ τότε θὰ χρειαζότανε νὰ δεχτοῦμε καὶ κάτι ἄλλο, ὅτι δηλαδὴ ἔχομε τὸ δικαίωμα νὰ διαγράψωμε τὴν ἴστορία μας. Προσωπικὸ δηλώνω ὅτι μιὰ τέτοια θέση μὲ βρίσκει σαφῶς ἀντίθετο. Τὸ πρόβλημα δῆμος ὑπάρχει καὶ πιστεύω πῶς ἡ ἀντιμετώπισή του ἀπλουστεύεται, ἀν γνωρίσωμε πῶς σκέφτονται πάνω σ' αὐτὸ οἱ γείτονές μας. Νά λοιπὸν τί ἔγραψε, μόλις πρὶν πέντε

1. Βλ. σημ. 1 τῆς σ. 47.

2. Γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ βλ. τὴν ἐργασία μου «Τὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1903 μὲ βάση ἔγγραφα τοῦ Ἰστορικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου 'Εξωτερικῶν», «Μακεδονικά», ἀπ' ὅπου καὶ ἀνάτυπο, τ. I' (1970), σ. 35-79.

3. Δικαιολογημένα δὲ ἀκαδημαϊκὸς "Ἀγγελος Τερζάκης ξεχωρίζει τὸν ἐλληνικὸ ἐθνικισμὸ τοῦ μακεδονικοῦ ἀγώνα καὶ γενικώτερα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀπὸ τὸν σημερινὸ «ἐπιχειρηματικὸ ἐθνικισμό», τὸν τόσο διαβλητό, ἀφοῦ «τὴν ἐθνικὴν ἰδέα τὴν λέρωσαν ἐγκληματικὰ οἱ κάπηλοι καὶ οἱ ἐκμεταλλευτές της». Βλ. τὴν ἐπιφυλλίδα του «Μιὰ ἔννοια μὲ παρόν καὶ μὲ μέλλον», «Τὸ Βῆμα», 8 Ὁκτωβρ. 1975. "Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ προσθέσω γιὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πῶς, δταν ἔχης ὑπόδουλους ἀδελφούς καὶ ἀγωνίζεσαι γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους καὶ τὴν ἐθνική σου ὀλοκλήρωση, δὲ ἀγώνας σου εἶναι ἀπόλυτα θεμιτός, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀσχετος μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐπεκτατισμοῦ καὶ τὴ διάπραξη ἀδικίας σὲ βάρος μιᾶς ἄλλης ἐθνότητας.

χρόνια, πρόσωπο ύπευθυνο, ὁ Βούλγαρος καθηγητὴς ἱστορικὸς Veselin Hadzинikolov¹.

«... Ἡ ἴστορία τῆς Βουλγαρίας δὲν διεγράφετο πάντοτε ἐπὶ τῶν σημερινῶν μόνον ἐδαφικῶν ὁρίων τῆς χώρας μας. Ἀπὸ τὸν βουλγαρικὸν λαὸν πολλάκις κατὰ τὸ παρελθόν εἶχον ἀποσπασθῆ βιαίως ζωτικὰ τμήματα τῆς χώρας του. Ἡ ἴστορία του συνεπῶς θὰ εἴναι ἐπιστημονικὴ καὶ ἀληθῆς μόνον ὅταν ἔξετάζεται ἐντὸς τῶν ἀντιστοίχων ἐδαφικῶν ὁρίων τῆς ἑκάστοτε περιόδου. Ἀλλέως ἡ ἴστορία τοῦ λαοῦ μας θὰ εἴναι πτωχὴ καὶ ἐλλιπής, ἄνευ τοῦ πραγματικοῦ αὐτῆς ὅγκου καὶ περιεχομένου. Τοῦτο ὑποχρεώνει τοὺς βουλγάρους ἴστορικούς, δπως μελετοῦν καὶ ἐκλαϊκεύοντα παραλλήλως πρὸς τὴν ἴστορίαν τῆς σημερινῆς Βουλγαρίας καὶ τὴν ἴστορίαν τῶν περιοχῶν ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι κάποτε ἀνῆκον εἰς τὸ βουλγαρικὸν κράτος καὶ αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἥ εἴναι κατωκημέναι ὑπὸ Βουλγάρων...»². Ὁπως βλέπει κανεὶς, δὲν χωράει καμμιὰ παρανόηση πάνω σ' αὐτὰ πού, ἀσφαλῶς μὲ τὴν ἔγκριση τῶν προϊσταμένων του, ἔγραψε ὁ Βούλγαρος καθηγητής, ὅχι βέβαια γιὰ νὰ ἐκφράσῃ μονάχου τὴν προσωπική του γνώμη.

“Οταν ἀνατρέχῃ κανεὶς στὸ παρελθόν τῶν ἐλληνοβουλγαρικῶν σχέσεων, ἀντικρύζει τὴν ἐχθρότητα ποὺ μᾶς χώριζε στὰ μεσαιωνικὰ καὶ στὰ νεώτερα χρόνια. Σήμερα ὅμως ζοῦμε μιὰ καινούρια ἐποχὴ στὶς σχέσεις τοῦ βουλγαρικοῦ καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ.

“Ολοὶ μας γνωρίζομε πολὺ καλὰ ποῦ ὁδηγοῦν οἱ ἐχθρότητες καὶ τὰ μίση ἀνάμεσα στοὺς λαούς. Νά λοιπὸν γιατί γεννιέται ἡ ἐπιθυμία τους γιὰ τὴν εἰρήνη, τὴν ἐπαφὴν καὶ τὴ συνεννόησην καί, τέλος, τὴ φιλία. Γιὰ τοῦτο σήμερα οἱ “Ἐλληνες καὶ οἱ Βούλγαροι κατάλαβαν καὶ συμφώνησαν ὅτι πρέπει νὰ προσεγγίσουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο. Γιὰ τὴν προσέγγιση τούτη πολὺ συνετέλεσε ἡ ἐπίσημη δήλωση τῶν γειτόνων μας, ποὺ ἐκφράστηκε μὲ τρόπο κατηγορηματικό, πὼς δὲν ὑπάρχει πιὰ καμμιὰ ἐδαφικὴ διεκδίκηση μὲ τὴν Ἐλλάδα. Ἐτσι φτάσαμε στὴ σημερινὴ ἔξελιξη τῶν ἐλληνοβουλγαρικῶν σχέσεων, ἡ ὁποίᾳ μονάχα ἀγαλλίαση εἴναι δυνατὸ νὰ προκαλῇ.

Πῶς λοιπὸν πρέπει ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς νὰ πορευθοῦμε; Θεωρῶ αὐτονόητο ὅτι πάνω ἀπὸ κάθε τι ἄλλο ἐπιβάλλεται νὰ ἀγαπᾶμε τὴν πατρίδα μας. Ἐπομένως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀφήνωμε τὴν ἔθνική μας μνήμη νὰ ἀτονῇ. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε, δπως εἴδαμε, ἐφαρμόζουν καὶ οἱ Βούλγαροι. Χρειάζεται ὅμως

1. Τὸ ἄρθρο του δημοσιεύτηκε στὸ εἰδικὸ βιβλιογραφικὸ τεῦχος (σσ. 3-16) τοῦ ἔτους 1970 τοῦ περιοδικοῦ *«Istoričeski Pregled»* (=Ιστορικὴ Ἐπιθεώρηση), δργάνου τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, μὲ τὴν ἐπέτειο τῆς συμπληρώσεως 25ετίας ἀπὸ τὴν ἔσοδή του.

2. Ἀποσπασματικὴ μετάφραση τοῦ ἄρθρου δημοσιεύτηκε στὸν Α' τόμο τῆς «Βαλκανικῆς Βιβλιογραφίας», ποὺ ἐκδίδει τὸ I.M.X.A, Θεσσαλονίκη 1973 (ἐκδόθηκε τὸ 1974). Βλ. «Συμπλήρωμα», σ. 13.

νὰ γίνεται τοῦτο μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ μὴ δημιουργοῦνται ἐμπόδια στὶς μεταξύ μας καλὲς σχέσεις. Σ' αὐτὸ θὰ μᾶς βοηθήσῃ ἀκόμη καὶ τὸ παρελθόν, πού, ἐνῷ μᾶς χωρίζει, συγχρόνως μᾶς ἐνώνει. Ἀρκεῖ νὰ θυμόμαστε τὴν κοινὴ τύχη τῶν δύο λαῶν μας, δηλαδὴ τῇ σκληρὴ δουλεία αἰώνων κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο ληστρικὸ κατακτητὴ καὶ ἀνελέητο δυνάστη.

Ἐκεῖνο ποὺ ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ ἀτονήσῃ καὶ νὰ σβήσῃ ἀνάμεσά μας, ἃν θέλωμε νὰ μὴ εἶναι προσωρινὴ ἡ σημερινὴ ἀλλαγὴ, εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ σωβινισμοῦ καὶ τῆς μισαλλαδοξίας, τῆς προκαταλήψεως καὶ τοῦ φανατισμοῦ, ἐκδηλώσεων ποὺ συνθέτουν τὸν νοσηρὸ καὶ γιὰ τοῦτο ἄγονο καὶ ἐπικίνδυνο πατριωτισμό.

Τὴν ἰστορία μας ὅμως δὲν πρέπει νὰ πάψωμε νὰ τὴ μελετᾶμε καὶ νὰ τὴ χρησιμοποιοῦμε σὰν τὸ στήριγμα, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὁποίου θὰ κρατοῦμε ζωντανὴ τὴν ἑθνική μας παράδοση καὶ τὴν ἐλληνικότητά μας, γιὰ νὰ μὴ ἀποκοποῦμε ἀπὸ τὶς ρίζες μας, χάσωμε τὴν ἴδιομορφία μας καὶ ξεπέσωμε στὸν κοσμοπολιτισμό ποὺ θὰ μᾶς ὁδηγήσῃ ἀρχικὰ στὴν ἀποδυνάμωση καὶ τελικὰ στὴ διάλυση.

Οκτώβριος 1975

ΙΩΑΝ. ΣΩΤ. ΝΟΤΑΡΗΣ

RÉSUMÉ

Jean Notaris, La question Macédonienne dans une nouvelle «Histoire de la Grèce moderne».

Le rédacteur de l'article traite les chapitres relatifs à la Macédoine et à la question Macédonienne dans le livre de l'historien Tassos Vournas «Histoire de la Grèce moderne» (Athènes 1974), qui dans son ensemble présente la période de l'histoire grecque de 1821 à 1909.

Il constate que ces articles ont été sommairement écrits de façon à dépasser de beaucoup les limites permises et avec une mise à jour bibliographique bien défectueuse. Aussi s'étonne-t-il que le travail de l'auteur ait été loué par certains critiques «pour les bons renseignements qu'il offre et pour l'élaboration judicieuse de la matière».

Pour montrer que dans la Grèce d'aujourd'hui la situation pour ceux qui s'occupent de tels sujets est bien différente de ce qu'elle était dans le passé il donne un court aperçu de l'activité des Instituts spéciaux de Thessalonique, de la «Société des Études Macédoniennes» et de l'«Institut des Études Balkaniques». Il soutient que si l'auteur avait exploité à son profit des ouvrages de valeur reconnue il aurait pu traiter son sujet avec succès.

Dans trois autres chapitres du livre de Vournas il complète certaines omissions qu'il juge fondamentales, rétablit des maladresses et corrige enfin des fautes parmi les plus graves.

L'auteur termine son article en répondant à la question qu'il pose lui-même, à savoir si aujourd'hui après l'heureuse amélioration des rapports de la Grèce avec ses voisins du nord et surtout avec Bulgares il serait utile de cesser de nous occuper de la question Macédonienne.

Son avis personnel est que ce point de vue n'est point juste parce qu'il n'est pas permis de passer sous silence l'histoire et ce qui est pire encore de la rayer. Il croit cependant que ce qui doit changer c'est la façon dont on doit exposer un tel sujet. Il est c'est-à-dire nécessaire de le traiter sans chauvinisme, loin de tout fanatisme, sans préjugés, ni esprit d'intolérance, afin que l'amitié entre les peuples n'en soit pas lésée.